

Література:

1. Даньшин І. М. Шляхи розвитку та вдосконалення законодавства про боротьбу з злочинністю. Концепція розвитку законодавства України: Матеріали наук.-практ. конф. (Київ, травень 1986 р.). Київ: Наукова думка, 1996. С. 358–359.

2. Опришко В. Ф. Державно-правова реформа: основи загальної концепції. Державно-правова реформа в Україні: Матеріали наук.-практ. конф. (Київ, листопад 1997 р.). Київ: Верховна Рада України, Інститут законодавства, 1997. С. 6–11.

3. Гришук В. К. Кодифікація кримінального законодавства України: проблеми історії і методології. Львів: «Світ», 1992. 165 с.

4. Гришук В. К. Кодифікація кримінального законодавства України: проблеми історії і методології. Львів: «Світ», 1992. 165 с.

5. Хашев В.Г. До питання правової оцінки заподіяння шкоди водним об'єктам, що вчиняють російські військові в Україні. Цілі сталого розвитку в аспекті зміцнення національного та міжнародного правопорядку: тези доповідей Міжнародної науково-практичної конференції (Запоріжжя-Львів-Одеса-Ужгород-Харків-Чернівці, 27 жовтня 2023 року). Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2023. С. 264-268.

DOI <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-558-7-51>

FREEDOM OF SPEECH: LEGAL NATURE AND ADMINISTRATIVE LAW BASIS FOR REGULATION

СВОБОДА СЛОВА: ПРАВОВА ПРИРОДА ТА АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ РЕГУЛЮВАННЯ

Karapetian O. O.

*External Postgraduate Student at the
Department of Constitutional and
Administrative Law, Zaporizhzhia
National University
Zaporizhzhia, Ukraine*

Карпетян О. О.

*здобувач кафедри конституційного
та адміністративного права,
Запорізький національний
університет
м. Запоріжжя, Україна*

Свобода слова є фундаментальною правовою цінністю та базовим правом людини, необхідною умовою існування демократичної держави. Вона забезпечує можливість вільного висловлення думок, обміну

інформацією та участі у суспільному діалозі. ЄСПЛ визначає її як «одну з найістотніших підвалин демократичного суспільства» [2; 8].

Питання свободи слова досліджували зарубіжні та вітчизняні науковці (А. Дайсі, Л. Фуллер, Ф. Хайєк, С. Погребняк, О. Петришин, П. Рабінович, В. Речицький та ін.). Актуальність проблеми зростає в умовах воєнного стану. Вітчизняні дослідники підкреслюють її вирішальне значення для демократії: лише доступ до достовірної інформації забезпечує реальну участь громадян у державних справах. Свобода слова є підґрунтям для виборів, референдумів, мирних зібрань та інших демократичних інструментів.

Варто зазначити, що українська правнича наука розглядає її як базове публічне суб'єктивне право з подвійною природою: 1) суб'єктивною – як природне право людини, що включає активний аспект (вільно висловлюватися) та пасивний (шукати й отримувати інформацію); 2) об'єктивною – як інститут правових норм, закріплених у Конституції та законах, що визначають гарантії реалізації та механізми захисту [3, с. 82].

Свобода слова є також інструментом громадського контролю за владою та умовою реалізації інших прав (політичних, інформаційних, культурних). Вона пов'язана з гідністю та самовираженням особи. Водночас наголошується на необхідності балансування цього права з іншими інтересами. Обмеження допустимі лише за законом, за наявності легітимної мети та за принципом пропорційності.

Так, дослідниця А. Червяцова звертає увагу на межі свободи слова – недопустимість мови ворожнечі, дифамації, закликів до насильства. Припинення зловживань має бути максимально обережним, щоб не обмежити саму свободу вираження [4, с. 31].

Отже, свобода слова в українській доктрині розглядається як комплексне публічне право, що є засобом самореалізації особи, запорукою демократії та громадського контролю за владою.

Варто зазначити, що свобода слова виконує подвійну функцію – забезпечує вільний обмін інформацією та плюралізм, але водночас й вимагає суспільної відповідальності.

Історично це право розвивалося поступово. Ще античні мислителі (Платон, Аристотель) пов'язували свободу слова з демократією. У середньовіччі вона обмежувалася теократичними режимами, а першим кроком до обмеження влади стала Велика хартія вольностей (1215 р.). У XVIII ст. проголошено принципи вільного висловлення: Декларація прав людини і громадянина (1789 р.) у Франції та Перша поправка до Конституції США (1791 р.), яка заборонила обмеження свободи слова. До середини XX ст. право на свободу вираження було закріплено в більшості конституцій демократичних держав [5, с.126-127].

Після Другої світової війни сформовано міжнародні стандарти: 1) Загальна декларація прав людини (1948 р., ст.19) – закріпила право вільно шукати, отримувати й поширювати інформацію; 2) Міжнародний пакт про громадянські та політичні права (1966 р., ст.19) – допустив обмеження свободи слова лише з легітимною метою та на пропорційних підставах; 3) Європейська конвенція з прав людини (1950 р., ст.10) – за практикою ЄСПЛ свобода слова охоплює навіть висловлювання, що можуть «ображати, шокувати або турбувати». Втручання держави можливе лише за умов законності, легітимної мети та необхідності в демократичному суспільстві [5, с. 127-129].

В Україні свобода слова закріплена Конституцією (ст.34), яка гарантує право на вільне вираження поглядів та обіг інформації. Ст. 15 встановлює заборону цензури та державної ідеологічної монополії [1]. Спеціальні закони – «Про інформацію», «Про медіа», «Про доступ до публічної інформації» та ін. – визначають порядок поширення інформації, права журналістів і відповідальність за порушення, розвиваючись з урахуванням міжнародних стандартів.

Таким чином, свобода слова визнана загальнолюдською цінністю, а українське законодавство вибудоване на основі міжнародних принципів її гарантування та пропорційного обмеження.

Україна як учасниця основоположних міжнародних договорів (Міжнародного пакту про громадянські та політичні права, Європейської конвенції з прав людини) зобов'язана імплементувати їх положення. Практика ЄСПЛ активно інтегрується в українське правозастосування: суди застосовують трискладовий тест (законність, легітимна мета, необхідність у демократичному суспільстві), наголошуючи на обмеженій дискреції держави у питаннях політичного висловлення та суспільно важливої інформації.

Варто наголосити, що українська модель захисту свободи слова є частиною європейського правового простору, поєднуючи визнання цього права як пріоритетної цінності з чітко визначеними межами.

Історичний розвиток свободи слова в Україні має тривалий шлях.

За часів Київської Русі (IX–XIII ст.) поняття свободи слова у сучасному розумінні не існувало, однак вічеві традиції та літописання свідчать про зародки публічного висловлення думок; втім, висловлювання, що суперечили догмам чи волі князя, каралися. [5; 10].

У період козацької доби (XVI–XVIII ст.) ради Війська Запорозького забезпечували відкриті обговорення; Пакти й Конституції Пилипа Орлика (1710 р.) заклали принципи поділу влади та виборності, що сприяло вільному обговоренню суспільних питань. В свою чергу, розвиток друкарства супроводжувався церковною та державною

цензурою, а політика сусідніх держав обмежувала українську мову й пресу. [5; 10]

XIX ст. характеризувався суттєвими обмеженнями свободи слова на українських землях.

У Російській імперії діяла жорстка цензура: Валувський циркуляр (1863 р.) та Емський указ (1876 р.) забороняли українськомовні публікації, що переслідувало мету придушення національного руху. Українська преса існувала в підпільній формі або витіснялася на маргінеси [10].

У Австро-Угорщині умови були більш ліберальними: функціонували українські видавництва, періодичні видання та громадські об'єднання, однак свобода слова перебувала під постійним адміністративним контролем, а активні національно-культурні прояви обмежувалися [5, с. 129].

Отже, у XIX ст. умови для розвитку української преси були несприятливими, а свобода слова реалізовувалася здебільшого підпільно або поза межами імперського правового простору.

Перші спроби правового закріплення свободи слова на українських землях здійснено за часів Української Народної Республіки (УНР). Універсали Центральної Ради 1917 р. проголосили демократичні права, а Конституція УНР 1918 р. вперше на конституційному рівні закріпила свободу слова і преси. Тоді спостерігався короткочасний розквіт української журналістики, проте воєнно-політичні потрясіння не дозволили повною мірою реалізувати ці свободи [7].

Після встановлення радянської влади проголошені права були фактично ліквідовані. Конституції СРСР і УРСР формально гарантували свободу слова, однак із ідеологічними застереженнями: дозволялося лише висловлення, що не суперечило комуністичній ідеології. Діяла система Головліту, яка контролювала пресу, літературу й приватне листування; будь-яка критика влади каралася. Водночас існувала дисидентська самвидавня преса, що підтримувала прагнення до свободи вираження, яке стало одним із чинників ослаблення радянського режиму [10].

Незалежність України (1991 р.) започаткувала нову еру. Було ліквідовано цензуру радянського зразка, а Конституція 1996 р. закріпила свободу слова (ст.34) та заборону цензури (ст.15) [1]. Прийнято низку законів, які визначили правові засади інформаційної діяльності.

Розвиток свободи слова відбувався поступово. У 1990-х роках медіапростір ще залежав від номенклатури, траплявся тиск на пресу. Після Помаранчевої революції (2004 р.) цензура на центральному телебаченні зникла. Революція Гідності (2014 р.) призвела до скасування радянських законів про наклеп і посилення захисту журналістів. На

початку 2010-х Україна перейшла з категорії «несвободи» до «часткової свободи» преси [6, с. 65].

Отже, сучасна Україна значною мірою інтегрувала європейські стандарти свободи слова, відійшовши від радянської цензурної моделі, хоча захист цього права й надалі потребує особливої уваги в умовах війни, пропаганди та дезінформації.

Незважаючи на те, що свобода слова насамперед асоціюється з конституційним правом, її реалізація значною мірою залежить від адміністративно-правового регулювання, яке визначає механізми гарантування та захисту цього права. У публічному праві свобода слова є одночасно об'єктом охоронюваних правовідносин і сферою регуляторного впливу держави.

Адміністративно-правове регулювання свободи слова є системою норм, інституцій і процедур, за допомогою яких держава впорядковує інформаційні відносини, гарантує вільне висловлення думок і втручається у випадках порушення чи зловживання цим правом. Механізм включає нормативні акти (закони «Про інформацію», «Про медіа», підзаконні акти щодо поширення інформації, публічних заходів) та діяльність компетентних органів.

До таких органів зокрема належать: 1) Національна рада з питань телебачення і радіомовлення (ліцензування ЗМІ, контроль за дотриманням законодавства); 2) Міністерство культури та інформаційної політики, уповноважені зі свободи слова та інформації; 3) органи внутрішніх справ (реагування на порушення прав); 4) суди (справи про захист честі, гідності та репутації).

Завданням компетентних органів є створення безпечного і вільного інформаційного середовища та пошук балансу між максимальною свободою слова та захистом інших прав і публічних інтересів.

Свобода слова не є абсолютною. Конституція України (ч.3 ст.34) [1] та ст.10 ЄКПЛ [8] визначають вичерпні підстави для обмежень: національна безпека, громадський порядок, запобігання злочинам, захист репутації та прав інших осіб, охорона здоров'я, конфіденційної інформації, авторитету правосуддя.

Обмеження мають відповідати принципам законності, пропорційності та необхідності. Допустиме втручання лише тоді, коли воно є виправданим і не існує більш м'яких засобів впливу. До таких обмежувальних заходів належить відповідальність за заклики до насильства, розпалювання ворожнечі, поширення непристойного контенту або державної таємниці.

Таким чином, адміністративно-правові норми окреслюють межі здійснення свободи вираження, поєднуючи її гарантії з механізмами захисту суспільно значущих цінностей.

Принцип верховенства права вимагає, щоб обмеження свободи слова були чітко визначені законом, застосовувалися рівною мірою та не мали дискримінаційного характеру. Поряд з обмеженнями важливими є гарантії реалізації цього права: держава повинна не лише утримуватися від неправомірного втручання, а й створювати умови для вільного обміну інформацією. До таких гарантій належать: процедури доступу до публічної інформації; прозорість діяльності органів влади; ефективне оскарження цензорських дій чи відмов у наданні інформації [9, с. 72].

В Україні ці функції виконує, зокрема, Уповноважений Верховної Ради з прав людини, який здійснює парламентський контроль та розглядає скарги громадян. Законодавство передбачає відповідальність посадових осіб за цензуру, перешкоджання журналістській діяльності чи незаконне обмеження доступу до інформації. Такі санкції запобігають свавільним діям влади та зміцнюють режим законності.

Свобода слова є водночас правовою цінністю та об'єктом адміністративно-правового регулювання. Саме через систему норм, діяльність органів влади та визначення меж її здійснення держава забезпечує функціонування цього права у повсякденному житті [9, с. 73].

У цифрову епоху зростають виклики: розвиток онлайн-платформ і соціальних мереж породжує загрози (dezінформація, кібербулінг, маніпуляції). Все це актуалізує потребу вдосконалення адміністративно-правового механізму, зберігаючи незмінними основні орієнтири – пріоритет свободи висловлювань і вузько окреслені обґрунтовані обмеження.

Реалізація свободи слова вимагає не лише правових гарантій, а й відповідальності суспільства: необхідно поважати права та гідність інших осіб, діяти в межах закону. Лише баланс між свободою та запобіганням її зловживанню дозволяє зберегти її як інструмент суспільного розвитку, гарантію гідності та основу правової держави.

Держава повинна виконувати й позитивні зобов'язання: забезпечувати прозорі процедури реєстрації ЗМІ, захищати журналістів від незаконного втручання, підвищувати рівень медіаграмотності. Тільки за таких умов свобода слова перестає бути формальною декларацією і стає реальною правовою цінністю.

Підсумовуючи, необхідно зазначити, що свобода слова є індикатором рівня демократії та правової зрілості держави. Тому створення ефективного адміністративно-правового механізму її забезпечення є передумовою перетворення конституційних норм на дієві інструменти та утвердження України як демократичної і правової держави.

Література:

1. Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР / Верховна Рада України. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 141. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр>.
2. Мохнюк Р. Свобода слова та її обмеження: як це регулюється в Україні та в ЄСПЛ. 07.05.2021. URL: <https://vsirazom.ua/cabinet/svoboda-slova-ta-ii-obmezhennya-yak-ce-regulyuyetsya-v-ukraini-ta-v-yespl>.
3. Панкратова В.О. Право на свободу слова: теоретико-правовий аспект. Аналітично-порівняльне правознавство. 2024. № 1(18). С. 81–84. URL: <https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2024/04/13.pdf>
4. Червяцова А.О. Свобода слова і свобода преси: визначення співвідношення в різних правових системах. Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Право». 2014. № 1137, вип. 18. С. 30–34.
5. Довгань О.О. Особливості правового регулювання права на свободу думки і слова: історичний екскурс. Філософські та методологічні проблеми права. 2020. № 1(19). С. 126–132. DOI: <https://doi.org/10.33270/02201901.126>.
6. Полховська І.К. Свобода слова в демократичній державі: конституційно-правовий огляд. Конституційно-правовий вимір публічної влади: зб. наук. пр. Харків, 2022. С. 63–74.
7. Конституція Української Народньої Республіки (Статут про державний устрій, права і вільності УНР). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0002300-18>.
8. Булгакова М. Свобода вираження поглядів у практиці Європейського суду з прав людини. 27 червня 2013 р. URL: <https://cedem.org.ua/analytics/svoboda-vyrazhennya-poglyadiv-u-praktytsi-yevropejskogo-sudu-z-prav-lyudyny>.
9. Соболев Є.Ю., Звенигородська О.В. Основні складові елементи адміністративно-правового забезпечення прав і свобод людини. Право і суспільство. 2022. № 13. С. 70–74. DOI: 10.36550/2522-9230-2022-13-70-74. URL: <https://pravo.cusu.edu.ua/index.php/pravo/article/view/193/147>.
10. Тимошик М. Історія видавничої справи: підручник. 2-ге вид., виправлене. Київ, 2007. 496 с.